

АБАЙДЫҢ “ҰЯТ” ТУРАЛЫ ТАНЫМЫ

Тоты Иманқызы КОШЕНОВА,

филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

timankyzy@mail.ru

Мерей ТҰРАРБЕК

Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 3-курс студенті

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15256946>

Қазақ әдебиеті тарихындағы абайтану ғылымы қазіргі таңға дейін жан-жақты әр қырынан зерттелуде. Абайдың ақындық даналығы мен даралығын танытуда М.Әуезов [1], З.Ахметов [2], М.Мырзахмет [3], Т.Жұртбай [4], М.Әліпхан [5], т.б. абайтанушы ғалымдардың еңбектері ерен. Ұлы Абайдың ақындық әлеміне көз жіберіп, сол арқылы қазақ халқының ой-санасының өсу-өркендеу эволюциясын пайымдау, бүгінгі қазақ поэзиясының көркемдік биігін саралап беру арқылы абайтану саласының қазыналы қорын байыта түсті. Абай мұраларының ғасыр өтсе де өз құндылығын жоғалтпау сырын ғылыми айналымға түсіруде.

Дамыған ХХІ ғасыр тұсында өткен ғасырдың асыл мұрасы – ақын еңбектері жаңаша даму бағытына жол сілтеуші бағдаршам іспеттес болып отыр. Плотин [6], Аристотель [7], Әл-Фарабиден [8] бастау алған адам жаратылысы, дүниетанымы жайлы ғылымдардың жалғасы болған Абай танымы бүгінде тарих таңбасына айналды. Адамзат үшін сарқылмас адамгершілік ілімінің көзін ашқан Абай еңбектері абсолюттік мораль теориясы болып табылады. Әр заман салты өзгерсе де адамдық аты өз биігінде қалуға тиіс. Қаншама жылдар өтсе де бүгінгінің өзекті мәселелерінде адам танымы мен моральдің өзіндік биік тұғырын танытуда. Адамгершілікпен қоса ақиқат өмір салтын ұсынуымен ерекшеленетін Абай шығармашылығының құндылығы қазіргі экономика саласында да алар орны бір төбе. Адам мен заманның мың құбылған тұсында Абайдың өзіндік көзқарасы заман сахнасынан шеттеген емес, әркез жаңарып отыр. Абайды жүз оқыған адамның, жүз рет жаңа қырынан тани түспегі хақ. Абай еңбектері – адами құндылықтардың құны құлдырап бара жатқан заманға таптырмас дауа. Бұл туралы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында анық айтылды. Онда: «Ұлттық сананы сақтау және оны заман талабына бейімдеу мемлекеттік маңызы бар мәселеге айналды. Өйткені сананы жаңғырту арқылы ХХІ ғасырда

еліміздің тың серпінмен дамуына жол ашамыз. Осы орайда Абай мұрасының тигізер пайдасы зор деп есептеймін. Ұлы ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жойған жоқ. Абайдың ой- тұжырымдары баршамызға қашанда рухани азық бола алады» [9], – делінген.

Абайдың қарасөздері мен өлеңдеріндегі негізгі таным – Алланың ақ жолы, ақиқат ғұмыр, адамдық. Осы тұста Абай сусындаған үш бұлақтың алар орны ерек. Абай өз заманынан ілгері ғалымдардың еңбектерімен сусындағанын өз еңбектерінде де келтіріп отырады. Бұл мақалада Абай бастау алған бұлақтар – Әл-Фараби, Физули, Шамси, Дауани және де одан ілгері ғұмыр кешкен Платонның шәкірті Плотин, Аристотельдің еңбектеріндегі Адам болмысы жайындағы толғамдарының Абай танымымен ұштасуына ерекше назар аударғымыз келеді. Абайдың «Толық адам» танымы Әл-Фарабидің «Кемел адам» теориясымен өзектестігін және «жүрек культі» ілімінің Абай толғамындағы орны ерекше назарға алынды. Абайдың мораль философиясы мен адамгершілік ілімін толғаушылардың көзқарасына сүйене отырып, Абай танымындағы ақиқат ілімді танытуды алдымызға мақсат етіп қойдық.

Абай «ұят» туралы толғаныстарын, әсіресе, 36, 38-қарасөздерінде кеңінен тарқатып айтқан. Ұялу – адамгершіліктің әділетті таразысы, себебі ұяла білген адамнан ғана «толық адам» тұлғасын көруге болады. Осы орайда тағы да ұлы ойшылға жүгінейік: «Бір ұят бар – надандықтың ұяты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдына жазықсыз-ақ әншейін барып жолығысудан ұялған секілді. ...ұялмас нәрседен ұялған мұндай ұят шын ұялу емес – ақымақтық, жамандық. Шын ұят сондай нәрсе, шарифатқа теріс, я ақылға теріс, я абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады» [10, 187 б.], – дейді. Біздің пайымдауымызша ұят бар жерде адамдық қалып сақталмақ. Әрбір адам ұяла білсе, яғни істеген ұятты қылығына соны неге істедім деп іштей қиналса, күйінсе, ол іске екінші рет бармауға өзіне-өзі серт байлап, ант етсе, ондай адам «толық адам» дәрежесіне көтерілуі сөзсіз.

Абай Құнанбайұлының «ұят» туралы танымы оның адамгершілік, ар-ождан және рухани кемелдену туралы ойларымен тығыз байланысты. Абай үшін ұят – адамның ішкі рухани өлшемі, ар-ожданының көрінісі, моральдық тазалықтың кепілі. Ол өзінің қара сөздері мен өлеңдерінде ұятты екі түрлі мағынада қарастырады:

1. Табиғи (тума) ұят – бұл адамның жаратылысынан болатын, жамандықтан жиіркеніп, жақсылыққа ұмтылуға итермелейтін ішкі сезім. Ұят адамның ар-ожданымен тікелей байланысты және оның жоғалтпау өте маңызды.

2. Жасанды ұят – қоғамдағы әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге байланысты қалыптасатын ұят. Бұл түр адамның шынайы ар-ұжданымен сәйкес келмеуі мүмкін, кейбір әлеуметтік нормалар моральдық тұрғыдан әділетсіз де болуы мүмкін.

Жалпы ар, намыс сезімі адам бойына қолдан жасап орнығатын нәрсе емес, туа бітетін тума қасиет, өсе келе шыққан ұясына, өмір сүрген ортасына қарай дамып, қалыптасатын адам мінезінің ең жоғарғы көрінісі. Біз жоғарыда айтқандай, адамның сенімді серігі – ар-намыстың аса маңызды көрінісінің бірі – ұят. Ол адамзат мінез-құлқының ең биік шыңы, өйткені осы сезім, яғни ұят арқылы адамның адамшылық қасиеті танылады. Бүкіл мұсылман қауымның рухани таным бастауы болған Құран хадистерінің өзінде имандылыққа «Ұяты бардың иманы бар» деп анықтама берілуінің зор мән-мағынасы бар. Осы себепті қай кісі болса да өзіндік мінез-құлық сапасын ұятқа, ұяттың биік дәрежесіне қарап айқындайды. Өткендегі ойшылдар «ұят» ұғымын ғылыми тұрғыдан жүйелеп, күнделікті өмір шындығынан ой қорытып, қағаз бетіне түсіріп отырған. Осындай ғұлама ойшыл ғалымның бірі – Дауани ұят турасында айта келіп: «Ұят адамдарды теріс қылықтардан сақтайтын ең жоғарғы сенімді күш» [11, 64 б.] – десе, Құранда ұяты бар адамның өмірінің ақырына дейін жаман қылықтарға бармайтынын айта келіп, ұяттың адам баласы үшін маңызы зор қасиет екендігін тағы да қайталап пысықтай түседі.

Абайдың «Ұят» туралы ойлары:

- Ар-ожданмен тығыз байланысы: Абай 19-қара сөзінде «Ұят – адамның өзіне-өзі төреші болуы» деген ой айтады. адам өзін ар-ұжданы алдында таза ұстауы керек.

- Білім мен ұяттың байланысы адам үшін: Абай үшін білімді адам – ұятты адам. Ол «Ғылым – ақылдың шырағы» деп, надандықтың ар-ұждансыздыққа әкелетінін меңзейді.

- Жалған намысты сынау: Абай кейбір адамдардың шынайы ұяттан емес, қоғамнан қорқып немесе біреудің сөзінен қуыстанып, жалған намыс сақтайтын сынайды. Адамдар ардың емес, сыртқы көріністің құлы болып кетеді.

- Адамшылық пен ұяттың бірлігі : «Адам болам десеңіз...» деп басталатын 17-ші қара сөзінде Абай ұяттың адамшылықтың ажырамас бөлігі екенін айтады.

Әр заманның өз сахнасы бар, алайда сол өмір сахнасының әртістеріне басты керегі – адами болмыс. Ол ешқашан ескірмейтін құнды қазына. Бұдан бұрын да қаншама ғұлама ғалымдар осы тақырып төңірегінде зерттеу еңбектер, философиялық ой-толғамдарын жазу барысында, бастысы ақиқат ілім, бірлік, адам болмысының ақиқатпен ұштасқанда ғана бақыт табатынын, адам бойына

әуелден осы заңдылық Хақтан берілген қасиет екенін айтып өткен. Ақиқаттың өзі неден шығады? Адам баласы ойға салса, мына ғаламның бәрі адамның игілігі мен қалауына қызмет етіп тұрғанын байқар еді. Адамның тууы, бойына жан беріліп, екі көз, екі құлақ, екіден қол-аяқ, яғни адамның өмір сүруіне қажеттінің бәрін бойына дарытып, оған ата-анасынан мейірім төгіп, өзі де есін білмейтін шақта оны рухтандырып, күн мен түнді кезек алмастырып, табиғат һәм мақұлықты оған, яғни адамға бағындырып қоймағы шексіз ақылмен жаралған. Осындай асқан даналықпен жаралған ғаламның Иесі асқақ, мінсіз, шексіз мейірім иесі екенін сезінер болса – ақиқат міне осы! Алланы тану оған тек қана сену емес, оның кереметтерін бүкіл жаратылыс құбылыстарын оның заңдылықтарын, оларды жаратушы бір Алланың құдірет күші деп түсіну, мойындау.

Абайдың діні – ақиқат. Ілгері ғалымдар «бірлік» деп таныған ақиқатқа бойсұнбақ арқылы ғана адамзат бақытқа кенеле алмақ. Ол ақиқат – Алла! Абайдың реалдық тұрғыдан айқын танытпағы да осы. Игілікпен жаралған әлемге адам да игі істермен жауап қатпағы парыз екенін ғаламға терең үңілген жандар байқар еді. Абай адамзатты осы ақиқат алаңына шақырды. Абай сол кезеңдегі қоғам дертін дөп басты. Адам болмысын нағыз реалдық тұрғыда таныта отырып, өзі сусындаған үш бұлақтың тұнығына бойлап, ақиқатқа ілесе отырып, заман шындығын ширатты. Адам баласы бастысы нені білмегі ләзім? Өмірге келгендегі мақсаты мен мүддесі не? Адам қайтсе бақыт таба алмақ? Неге адамзат бес күндік жалғанның күйбеңінің азабымен әуре? Осы сұрақтар нағыз ақиқат ілімді таныған адам үшін күрделі дүние емес. Жаратқанды терең таныған адам мына жалғанның түрлі сынақтарына төтеп, түрлі сауалдарынан тосылмайды. Жаратқанның махаббатпен жаратқан игіліктеріне махаббатпен жауап беріп, бойындағы ақыл, қайрат, жүректі тең ұстаған жан ғана толық адам болмысына ие бола алады. Абай бүгінгі күнге дейін қаншама қаламның ұшына ой тұндырып, нешелеген еңбектердің тұтқасына айналса да, Абай зерделеген ой тарқатылып бітпейді, себебі әр заман осы ақиқатты танымаққа мұқтаж, ол әр заманда жаңаша сөйлейді. Адам болмысы, адамдық жайы ешқашан заманадан тыс қалмайды. Абай мәңгілік тақырыпты өз ақыл таразысына салып, ақиқатпен ұштастырды, сондықтанда ол әлемге тарап, адамзатты мойындатып келеді. Алланың ақиқаты ешқашан өлмейді, ақиқаттың жолында арпалысқан адам да тарихтың төріне тақ орнатады.

Абай үшін шынайы ұят – адам баласының ең биік қасиеттерінің бірі. Ол адамның өзін-өзі бақылауына, ар-ұждан тазалығына, моральдық кемелденуіне әсер етеді. Нағыз – жүректің, сананың, ардың дауысы, ал жалған ұят – тек

сыртқы ортаның әсерінен құбылыс құбылыс, сондықтан Абай адамды ар-ожданына сай әрекет етіп, шынайы ұяттан безбеуге шақырады.

Хакім Абай – қазақ топырағынан шыққан әлемдік деңгейдегі ұлы кеменгер. Абайдың ақындық қуатының терең тамырына үнілген зерттеушілеріміздің еңбектеріне сүйене отырып, Абайдың барша адамзат баласының жан дүниесінің тазалығын сақтаудағы ұстанымдары хақында аз-кем ой толғадық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Абай Құнанбаев: Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.
2. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
3. Мырзахметұлы М. Абай және шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.
4. Жұртбай Т. Күйесің, жүрек... сүйесің. – Алматы: Қайнар, 2009. – 464 б.
5. Әліпхан М. Қазақ әдебиетіндегі адамгершілік ілімі. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2013. – 434 б.
6. Плотин. Эннеады К; «Үцими-прец» 1995-1996, К; PSYLIB, 2003. – 310 б.
7. Аристотель. Никомахова этика. Перевод (с) Нина Бругинская (satis @glasnet.ru) Философы Греции. Москва, 1997. – 191 б.
8. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 489 б.
9. Тоқаев Қ. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» // «Egemen Qazaqstan» 2020 жылғы 9 қаңтар. https://www.inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaevtyn-abay-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy_a3601880.
10. Абай (Ибрахим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. Т. 2: Өлеңдер мен аудармалар. Поэмалар. Қара сөздер. 1995. – 336 бет.
11. Abduvalitov E. The Effective Ways of Teaching the Literature of Fraternal Nations in General Secondary Schools. <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i6.1428>
12. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
13. Nurjan B. Abduvalitov, Ergash B. Abduvalitov, Baurjan N. Sayfullaev. "Methods of comparative analysis in the study of samples of uzbek and world literature" <https://spast.org/techrep/article/view/4576>
14. Nurymbetovich, S. B. (2023). Dialectisms in the Language of Literary Works. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 4(6), 33-39. Retrieved from <https://cajipc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/893>
15. Yusupov B.B. Motherland and Patriotism in the Lyrics of Tulegen Aibergenov. <https://ijssrr.com/journal/issue/view/28>
16. Bazarbayeva Raykhan Abdimumin qyzy Socio-psychological bases of forming speaking competence based on students' creative thinking. Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research. <https://webofjournals.com/index.php/12/article/view/3485>

